

LA NECRÒPOLIS
D'ALMENARA
I EL SEU ENTORN:
UNA REVISIÓ
CRONOLÒGICO-
CULTURAL

*Per Josep M. Puche i Fontanilles
Elisabet Sorribes i Freixes*

2

Des de l'any 1973 en què J. Maluquer de Motes va excavar la necròpolis d'Almenara, aquest jaciment ha estat cita obligada en qualsevol treball del bronze final a Catalunya. Aquest fet no és gens estrany: les necròpolis d'incineració, ja siguin planes o tumulàries, són potser un dels trets culturals més característics i peculiars d'aquest període històric, i fins i tot li han donat nom. A més, tota la sistematització cronològica d'aquesta època ve de l'estudi de les diverses necròpolis excava- des ja fa bastants anys, i fins no en fa gaires quasi no es coneixien poblats contemporanis. Aquesta situació va ser la que va motivar J. Maluquer de Motes a excavar i a publicar la necròpolis d'Almenara (Maluquer, 1973). A més, aquest jaciment presentava la peculiaritat de ser la necròpolis tumulària coneguda més oriental, essent l'única que no es trobava a les immediacions del riu Segre. Malauradament l'escàs nombre de túmuls excavats (vuit, i no tots sencers) i el poc material recollit, que només va permetre reconstruir dos perfils, van fer que fos considerada de forma marginal. Només la peculiar forma dels túmuls, que formaven anells concèntrics, va cridar l'atenció dels inves- tigadors. Per aquesta raó fins al moment no hi ha hagut cap revisió ni cap crítica posterior a la realit- zada pel seu excavador.

La necròpolis d'Almenara es troba en el punt CG-37622338 U.T.M. ¹ i a una alçària aproximada de 330 m.s.m. ² (làmina 1), en plena vessant, que acusa un fort pendent, orientada al sud i molt a prop de la riera de Santa Llúcia. En el moment de l'excavació només es conservaven vuit túmuls, dels quals només en dos es va poder recuperar l'urna. Dels altres només es van obtenir petits frag- ments de ceràmica i algun de bronze, corresponents a braçalets.

LA CRONOLOGIA

Només disposem de dues peces ceràmiques que proporcionin un perfil significatiu (làmina 2) i d'un petit nombre de fragments diversos. Així i tot, malgrat l'escassetat de material recuperat, es pot intentar una aproximació cronològica a la necròpolis. El primer fet a destacar és la pràctica absència de decoració acanalada. Només una de les urnes reconstruïdes (la del túmul 2) ³ presenta quatre aca- nalats en la superfície interna del coll i mostra, igual que l'urna del túmul 1, un coll fortament es- trangular i convex. És de remarcar, també, el perfil globular d'aquesta darrera, creant una carena completament arrodonida. Urnes tan arrodonides, sense decoracions acanalades, apareixen tant a les necròpolis més tardanes de les muntanyes tarragonines (les Obagues del Montsant, Ulldemolins ⁴) com a les fases III-IV de Can Missert ⁵ o a Roques de Sant Formatge III, ⁶ que es daten a finals del VII a. de C. o a principis del VI a. de C. Altrament, perfils i decoracions semblants a la de la urna del túmul 2 es troben associades no només a algunes de les necròpolis ja mencionades sinó també en l'estrat VI de Gallart-Junyent de la Pedrera de Vallfogona, ⁷ on es va recuperar un fragment de ferro, ⁸ i en els nivells de farciment de la cisterna del Tossal de les Tenalles de Sidamon, ⁹ que marquen una cronologia que es podria enquadrar pels voltants de la segona meitat del segle VII a. de C., cronolo- gia que quedaria molt bé amb les restes de braçalet llis de secció rectangular. No obstant, aquesta cronologia podria ser lleugerament superior. Perfils idèntics al nostre, amb carena baixa i arrodoni-

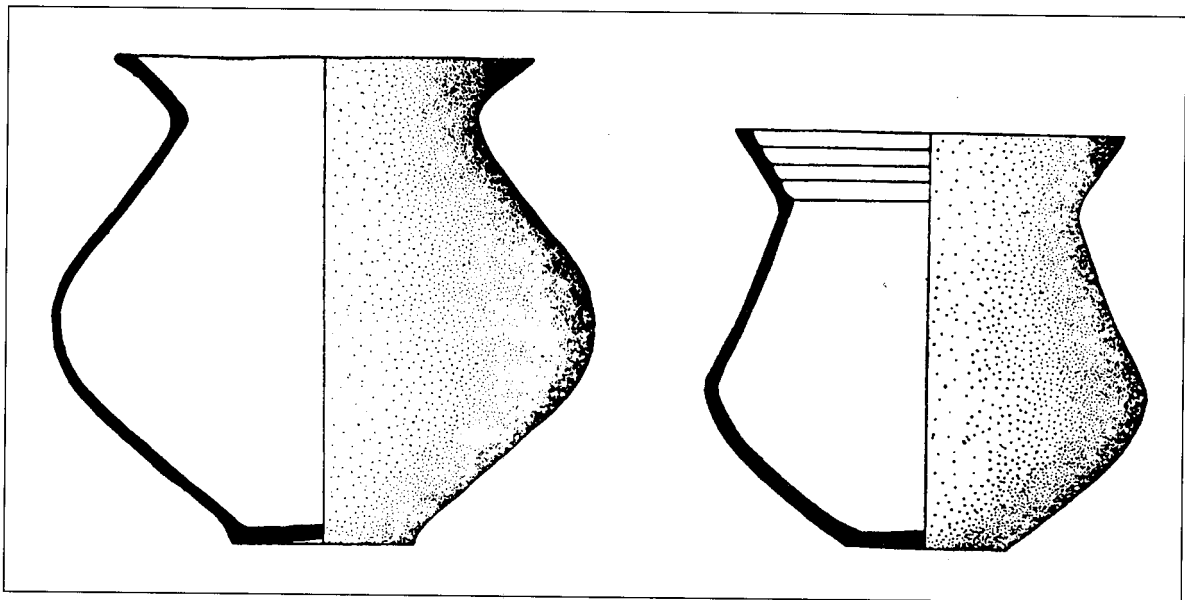
Làmina 1.

da, es troben en urnes de la Colomina,¹⁰ encara que amb decoració acanalada a l'exterior, datades la segona meitat del segle IX a. de C. Això no vol dir que la d'Almenara tingui una datació tan antiga, ja que l'absència de decoració acanalada exterior i els acanalats a l'interior del llavi són símptomes decoratius clarament tardans. L'existència de perfils iguals a finals del segle IX a. de C. i l'aparició d'acanalats en l'interior del llavi a principis del segle VIII¹¹ permetria pujar la datació d'aquesta urna fins a mitjans del segle VIII a. de C., potser la segona meitat.

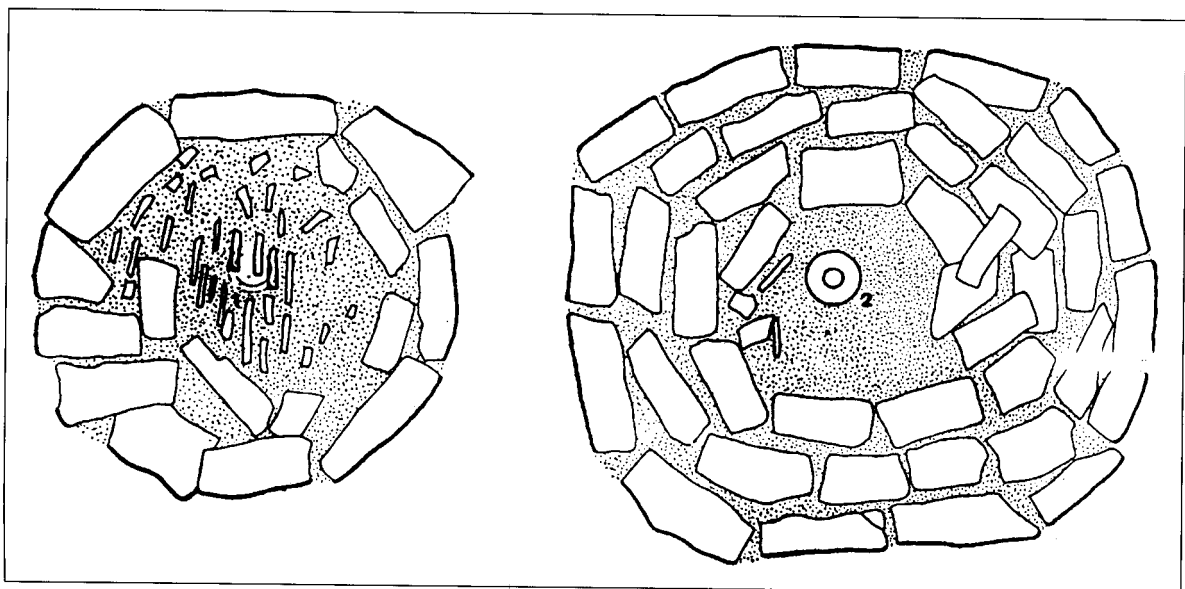
22 Un factor que podria ajudar a aclarir la qüestió cronològica de la necròpolis d'Almenara seria l'estudi tipològic dels túmuls excavats. Els vuit túmuls coneguts presenten a primera vista una gran uniformitat morfològica; estant formats bàsicament per un anell exterior de petites lloses horitzontals, amb l'interior reblert amb més lloses planes disposades en forma d'anells concèntrics (làmines 3 i 4). No s'ha trobat cap indicatiu que ens parli de cistes on disposar l'urna, o de compartiments interns. D'aquesta descripció només s'escapen els túmuls 1¹² i 3 que no presenten la disposició d'anells interns concèntrics. Un altre tret que els diferencia és la dimensió relativa i la disposició de les lloses

que formen l'anell del túmul, ja que en ambdós casos estan formats per lloses bastant més grosses que les que farceixen l'interior. A més, aquestes no es disposen longitudinalment per tal de delimitar l'espai intern. El fet que les dues urnes recuperades siguin de dues cronologies diferents i provinguin de dos tipus de túmuls diferenciats pot indicar una relació entre forma de túmul i cronologia, encara que és perillós fer una afirmació d'aquest tipus tenint en compte que només disposem de dos túmuls datables.

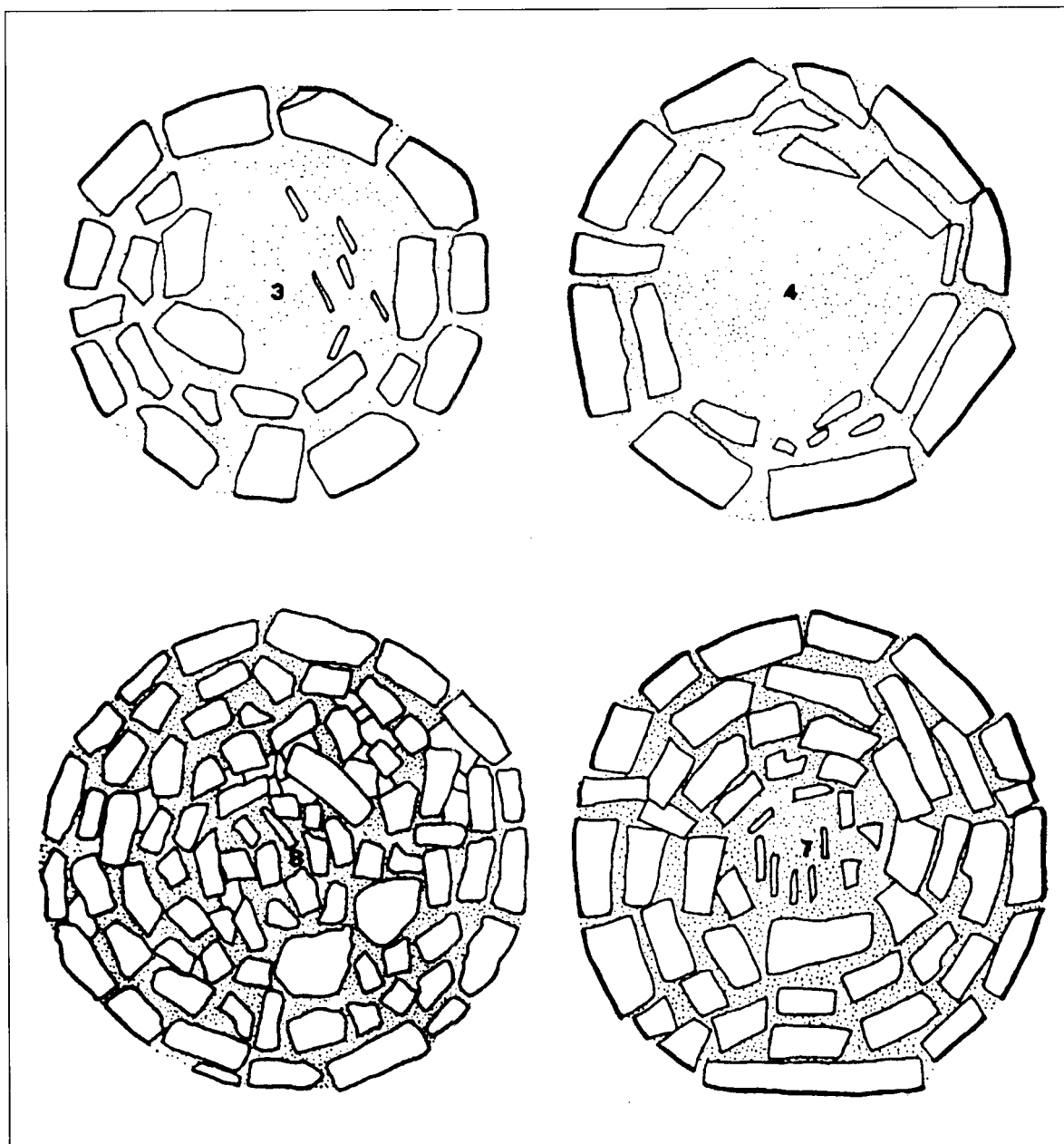
Si se seguís el quadre tipològic de l'evolució morfològica dels túmuls de la vall del Segre de Ruiz Zapatero (Ruiz Zapatero, 1985, p. 373), resultaria que la necròpolis d'Almenara es va construir en la segona o tercera fases de camps d'urnes recents (Ruiz Zapatero, 1985, p. 346), és a dir, entre el 800 i el 650 a. de C. Cal dir, però, que aquesta és una data retroalimentada, ja que Almenara és l'única necròpolis ¹³ de l'àrea ilergeta que presenta túmuls amb anells concèntrics, i és precisament la que data aquest tipus de túmuls.

Làmina 2: Urnes d'Almenara

Làmina 3: Plantes dels túmuls núm. 1 i 2.

Làmina 4: Plantes dels túmuls núm. 3, 4, 8 i 7

L'ENTORN: EL POBLAMENT

En l'article de J. Maluquer (Maluquer, 1973, p. 193) sobre la necròpolis, aquest planteja la hipòtesi que el possible hàbitat al qual estaria associada correspondria a un poblat, ja desaparegut, situat a menys de 100 m,¹⁴ idea que referma en un article posterior (Maluquer, 1982). Per fer aquesta afirmació es basa en l'existència de restes ceràmiques en un camp veí, que ja va trobar rebaixat quan va visitar l'indret per primera vegada. A menys d'un quilòmetre en línia recta de la necròpolis es trobava el també arrasat poblat de Santa Llúcia, que presentava materials del bronze final, però el descarta reiteradament argumentant exclusivament la proximitat amb l'hàbitat ja mencionat.

L'existència d'aquest jaciment (Almenara B) només està constatat per l'aparició de fragments de ceràmica feta a mà, sense que hi hagi cap referència a qualsevol tipus de resta constructiva o de qualsevol altre tipus. Malgrat aquesta afirmació, difícilment es pot creure que aquest jaciment pot

ser l'hàbitat dels constructors de la necròpolis d'Almenara, ja que la interpretació donada a aquests materials es pot considerar errònia i conseqüentment porta a dubtar de l'existència d'aquest hàbitat.¹⁵ L'indret on se suposa que hi hauria el poblat actualment està rebaixat per tal d'adequar-lo a un ús agrícola, fet que ha comportat la total destrucció. De totes maneres és fàcil reconstruir la topografia original de l'indret, ja que és immediat a la necròpolis, i tanmateix haurien d'ésser pràcticament idèntics, ja que no existeix cap tret geomorfològic que faci suposar una ruptura o una diferenciació entre les dues zones. Es pot tractar, doncs, d'un poblat situat en plena vessant, amb un fort pendent (que es pot calcular en un 18%), coronat per un petit serrat de carena estreta (de menys de tres metres d'amplada). Evidentment aquesta seria una situació topogràfica completament original dins del món dels camps d'urnes a les terres de Ponent. Fins ara l'àmplia majoria de poblats d'aquesta època es troben situats a la part superior de turons o promontoris, encara que no manquen tampoc hàbitats al pla, en forma de fons de cabana (Vilaseca, 1953) i fins i tot en cova (Rovira, 1978). S'ha de considerar, a més, el fet de la identificació d'un jaciment del bronze inicial-mitjà just a la part superior del serrat on se situa la necròpolis. D'aquest jaciment, conegut com a Almenara D¹⁶ i que actualment també es troba destruït, es poden recollir fragments ceràmics a les proximitats de la necròpolis, i hi cap la possibilitat que els materials recollits per Maluquer corresponguin de fet al jaciment d'Almenara D.

No es pot descartar tampoc que aquests materials¹⁷ puguin correspondre a un sector destruït de la necròpolis. És enormement significatiu el fet que aquesta acabi just on s'inicia el rebaix de les terres i no tindria res d'estrany que la seva extensió fos més gran de la que ara es coneix. A més, seria bastant difícil explicar el fet de disposar d'un marc cronològic mínim de 100 anys amb només vuit túmuls.

Descartada l'existència d'aquest suposat hàbitat, queda per estudiar la possibilitat del tossal de Santa Llúcia.¹⁸ Aquest tossal, desgraciadament, també es troba arrasat, però es coneixia l'existència d'un poblat medieval i de materials del bronze final, i també ibèrics (González i Serra, 1989). El rebaix del tossal va comportar una excavació d'urgència, que només va poder ser realitzada en una zona marginal. Amb aquesta excavació es va identificar un nivell corresponent a l'edat del bronze final, datat pel material al segle VIII a. de C., datació que s'ha utilitzat per negar la relació entre el poblat i la necròpolis, a causa de la cronologia posterior d'aquesta darrera. Però aquesta evidència s'ha d'agafar amb molta cura. S'ha de recordar que l'excavació va afectar només un petit sector, i encara marginal, del tossal, i no hi ha res que impedeixi creure amb la continuïtat de l'hàbitat, i més si es considera l'existència de ceràmica ibèrica.

La situació relativa entre els dos jaciments fa que sigui factible la relació entre els dos. La necròpolis està situada a l'esquerra del torrent de Santa Llúcia, que és el camí més fàcil entre el pla i el tossal, i a uns deu minuts a peu del poblat. La relació entre tots dos jaciments queda demostrada quan s'observa que la necròpolis cau just en l'únic camí factible d'accés pel sud. A més, l'indret en qüestió coincideix en el lloc on s'acaba la serra i es diversifiquen els possibles itineraris. Resumint, que tot accés pel sud del poblat de Santa Llúcia ha de passar necessàriament per la necròpolis o per les seves rodalies. Difícilment es pot pensar a relacionar-la amb qualsevol altre hàbitat. Això només seria factible en el cas que tots dos jaciments no fossin contemporanis, fet no del tot impossible, si es tenen en compte les dades reals existents.

En l'entorn immediat de la necròpolis d'Almenara i del tossal de Santa Llúcia hi ha localitzades diverses estacions que, segons tots els indicis, podrien ser contemporànies. Els jaciments en qüestió són, d'oest a est: tossal del Moro de Castellserà,¹⁹ Almenara C o el Vilot,²⁰ tossal de l'Àliga,²¹ la Carrerada,²² Espígol C²³ i tossal Redó,²⁴ i tots tenen materials datables al bronze final III de la sistematització de Guilaine (Guilaine, 1972), sense que es pugui afinar més aquesta cronologia. Juntament amb aquests, hi ha dos altres jaciments contemporanis que malgrat estar més allunyats de

la serra d'Almenara, estan íntimament entrelligats amb els primers: el tossal del Mor ²⁵ i el castell de l'Ofegat.²⁶ De fet, aquest conjunt de deu jaciments són tots els poblats coneguts pel bronze final III que hi ha entre l'Ondara i la serra d'Almenara.

Amb tots ells, i per tal de poder determinar el tipus de relació que hi ha, s'han realitzat una sèrie de tests de caire estadístic sobre la seva distribució.²⁷ El primer test que s'ha aplicat ha estat el del veí més proper, que permet establir el tipus de distribució dels assentaments en relació a la seva situació relativa, amb els següents resultats:

Distància mitja mínima entre els jaciments: 1.983,966 m.

Re (distància mitja teòrica per a una distribució aleatòria): 5.270,463

P (densitat mitja de poblament): $9 \cdot 10^{-3}$

Valor *R* de distribució: 0,376

Un valor de distribució de 0,376 indica un poblament amb una forta tendència a l'agrupació entorn d'un lloc central.

Una anàlisi dels camps visuals de tots els jaciments porta a la conclusió que tots convergeixen en un sol punt. Fins i tot es pot determinar que hi ha una clara intencionalitat d'establir visibilitats cap a aquesta zona en concret, que és precisament a on hi ha el jaciment ibèric més important de la comarca de l'Urgell, el Molí d'Espígol de Tornabous ²⁸ (làmina 5).

És cert que en les excavacions que s'han dut a terme en aquest jaciment mai no s'ha determinat un horitzó pre-ibèric i s'ha establert els seus orígens entorn del segle V a.C. No obstant, tant la troballa de ceràmica acanalada durant uns treballs d'anivellació de part del jaciment (Boleda, 1976), com el fet que no s'han excavat encara els nivells inferiors, obren la possibilitat de l'existència del Molí d'Espígol ja durant el bronze final III. És arriscat presuposar amb tan poques dades un inici tan antic, però aquestes serviran per establir una hipòtesi de treball que s'intentarà confirmar més endavant.

Si per a tots els jaciments de l'àrea hi ha tot un seguit de factors geogràfics o topogràfics que determinen la seva ubicació concreta (existència d'un tossal, proximitat a bones zones de conreu, existència d'aigua a les rodalies, etc.) no es pot dir el mateix del Molí d'Espígol. Tota la zona del pla presenta unes característiques molt uniformes i és difícil intentar diferenciar un lloc d'un altre, ja que és una zona amb una gran regularitat i sense la presència d'elements singulars. Es podria suposar, doncs, que la seva ubicació, més que respondre a unes directrius geogràfiques o topogràfiques locals distintives, ve determinada en gran part per la posició relativa respecte als altres jaciments ²⁹ ja esmentats. Per tal de comprovar la veracitat d'aquesta hipòtesi s'ha aplicat el test de centre de gravetat, tant el simple com el ponderat, i s'ha comparat el resultat amb la situació del Molí d'Espígol, que és el lloc on teòricament hauria de caure. Aquest test, basant-se en els principis de l'atracció gravitatòria, determina el punt focal entorn del qual s'organitza un poblament. En el simple només es considera la situació de cada jaciment, mentre que en el ponderat, a més de la situació, entra en consideració la dimensió i la importància relatiu de cada un. El resultat ha estat el següent:

Suma de les X: 23.824 ³⁰

Suma de les Y: 12.737

Suma de les dimensions: 40.850 ³¹

Centre de gravetat simple

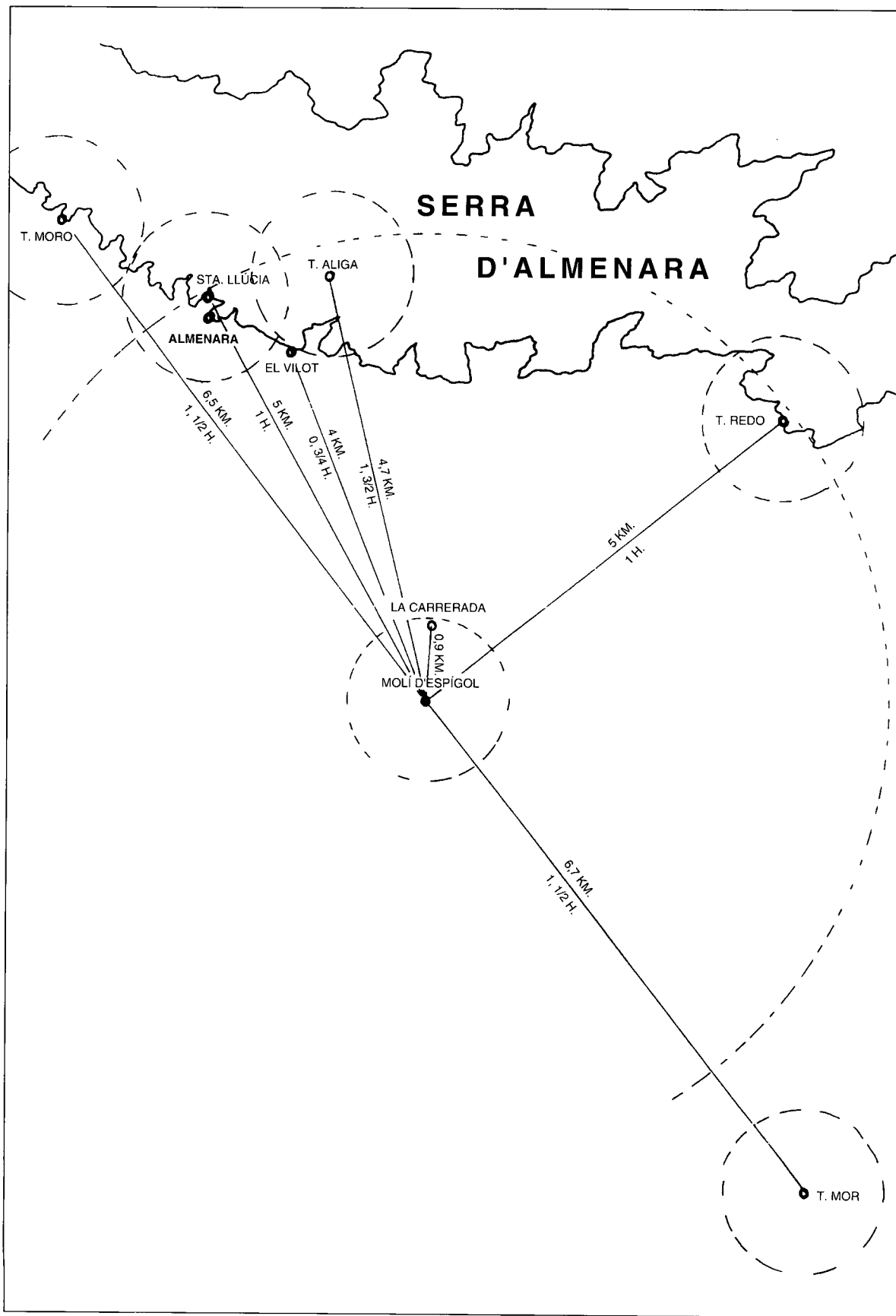
CG. 40731962 U.T.M.

Desviació típ ca: 475,394 m.

Centre de gravetat ponderat

CG. 39312049 U.T.M.

Desviació típ ca: 520,801 m.

Làmina 5.

Les coordenades U.T.M. del Molí d'Espígol són CG. 39621939, sent doncs les distàncies amb els centres de gravetat calculats més amunt:

Des del centre de gravetat simple: 1.130,834 m.

Des del centre de gravetat ponderat: 2.049,234 m.

Com es pot observar, els dos centres teòrics se situen a molt poca distància del Molí d'Espígol i es confirma el pes d'aquest jaciment i la seva funció de capitalitat del territori al sud d'Almenara.³²

Només cal observar les distàncies, tant geomètriques com cronològiques, que s'estableixen entre el Molí d'Espígol i la resta de jaciments, per deduir que aquests últims es disposen equidistants al primer assentament, dins d'un mateix radi, tal i com s'ha expressat en el següent quadre:

Distàncies al Molí d'Espígol

<u>Jaciment</u>	<u>Distància en km</u>	<u>Distància en temps</u>
Tossal del Moro	6,5	1,1/2 h.
Tossal de Sta. Llúcia	5,0	1,1/4 h.
Tossal de l'Àliga	4,7	1,3/4 h.
Tossal Redó	5,0	1,0 h.
Castell de l'Ofegat	8,3	1,3/4 h.
Castell del Mor	6,7	1,1/2 h.
Mitja	6,03	1,1/2 h.

Aquesta interrelació entre els jaciments de l'àrea del pla d'Urgell amb el Molí d'Espígol recorda molt el sistema de distribució dels assentaments humans de Kolb i Brunner (Garner, 1967, i Kolb i Brunner, 1946). Segons aquest sistema, els establiments s'organitzen en diferents nivells jeràrquics formant xarxes radials convergents en un d'ells, que és el que articula tot el sistema, creant un sistema de dependència piramidal. L'objectiu bàsic és aconseguir la màxima distribució dels excedents que es produeixen, així com una explotació racional del territori. Òbviament aquest sistema és fonamentalment per a comunitats agrícoles sedentàries i amb una economia de mercat.

Analitzem el nostre cas: hi ha una sèrie de jaciments, d'una dimensió aproximadament similar, situats com a mínim a més de mitja hora a peu uns dels altres, distribuïts de tal forma que controlen el màxim de terreny possible amb el mínim solapament. En un punt pràcticament equidistant de tots se situa un altre establiment, el Molí d'Espígol, clarament diferenciat i d'una dimensió evidentment superior, que a més mostra la peculiaritat d'estar situat en el pla i no en un turó. Si el model que proposem fos complet, aquest darrer assentament estaria envoltat d'un altre anell de petits assentaments situats no gaire lluny, que li proporcionarien una sèrie de serveis bàsics i específics, com seria per exemple la necròpolis. Segurament Espina C i Espígol C pertanyerien a aquest darrer nivell i el fet que són els únics que podem enquadrar aquí es podria explicar, un cop més, per les poques possibilitats que té de conservar-se un petit jaciment en una àrea de forta i antiga explotació agrícola.

Models com el que ara hem exposat s'han documentat tant a la costa (Miret, Sanmartí i Santacana, 1984) durant l'època ibèrica, com a les terres de Ponent (Puche i Sorribes, 1988, i Bartlett, Puche i Sorribes, 1988), a l'àrea de Guissona. En aquest darrer cas hi ha seriosos indicis que aquest sistema pugui funcionar ja en el bronze final, ja que tots els jaciments estudiats presenten materials atribuïbles a aquesta època o ja existeixen en el període Ibèric antic. La veritable importància de la constatació d'aquest model en l'àrea d'Almenara és que es comprova per primera vegada l'existència d'un sistema clar de mercat, que canalitzaria i redistribuiria un excedent, que en aquest cas segurament és agrícola. Aquest excedent seria el resultat directe de les millores tècniques introduïdes per la gent de la cultura de camps d'urnes i seria també el predecessor immediat de la formació social i econòmica característica del món ibèric Il·lert.

1. La referència exacta és 31TCG37622338, situat en el full 1/25000 Ivars d'Urgell, 360-IV.
2. En l'article de J. Maluquer se li dona la cota 360, a causa segurament de la utilització de la segona edició dels fulls topogràfics nacionals, que daten de l'any 1949.
3. Recentment aquesta urna ha estat dibuixada de nou i mostra un perfil lleugerament diferent al publicat per Maluquer.
Puche, J.M. i Sorribes, E., 1988 i 1989.
4. Vilaseca, 1947.
5. Bosch i Colomines, 1920.
6. Pita i Diez Coronel, 1968.
Junyent, 1973.
7. Gallart i Junyent, 1989.
8. Fet que rebaixa la cronologia d'aquest estrat al segle VII a.C., segons els seus excavadors.
9. Marí i Garcés, 1988.
10. Diez Coronel, 1965.
11. En la fase II de Roques de Sant Formatge apareixen potser les formes més antigues amb decoració acanalada a l'interior de la vora, encara que persisteix la decoració acanalada a l'exterior.
12. Aquest túmul és el que va proporcionar l'urna datada a finals del segle VII a.d.C.
13. Que es coneixia quan aquest autor va fer el seu treball.
14. Aquest jaciment és conegut com Almenara B, i com a tal és recollit en la Carta Arqueològica de l'Urgell, del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.
15. El que sí és cert és l'aparició de ceràmica feta a mà a l'indret assenyalat.
16. Se li ha donat aquest nom per tal de seguir la sistematització toponímica iniciada per Maluquer.
Puche, 1991, ps. 146-150 i 1992.
17. Al museu de Tàrraga hi ha un lot de materials provinents d'aquesta àrea sota el nom d'Almenara, i que segurament són els referits per Maluquer. La seva cronologia correspon al bronze mitjà i se'ls ha relacionat amb Almenara D (Puche, 1991).
18. González i Serra, 1989.
Puche, 1991, p. 195-196.
19. Boleda, 1976, p. 31.
Puche, 1991.
20. Boleda, 1976, p. 31.
Puche i Sorribes, 1991.
21. Boleda, 1976, p. 31.
Puche i Sorribes, 1991.
Puche, 1991, p. 197-201.
22. Pita, 1954-55, p. 280, i 1957.
Boleda, 1976, p. 25.
23. Boleda, 1976, p. 24.
Puche, 1991, p. 221-223.
24. Pita, 1951, p. 56.
Ripoll, 1964-65, p. 325.
Puche i Sorribes, 1991.
Puche, 1991, p. 189-193.

25. Colomines i Duran, 1915-20.
Saula, 1989.
Puche, 1991, p. 158-170.
26. Ripoll, 1962, p. 335.
Boleda, 1976, p. 29.
Puche, 1991, p. 171-176.
27. Sobre aquests tipus de tests i la seva problemàtica, vegeu Hodder i Orton, 1990, i Puche, 1991, p. 38-43.
28. Maluquer *et alii*, 1971.
Maluquer, 1978, 1980 i 1982.
Puche, 1991, p. 213-217.
29. Amb això no volem pas suposar l'existència anterior o posterior del Molí d'Espígol respecte als altres jaciments, sinó que l'indret on està situat és un dels pocs que és equidistant a tots els altres assentaments.
30. Aquestes coordenades són U.T.M., però per qüestions de càlcul s'han ignorat les primeres xifres.
31. En metres quadrats.
32. Les conclusions que aquí s'han extret són igualment vàlides per al món ibèric, ja que quasi la totalitat dels jaciments que s'han estudiat tenen fases ibèriques. Pel que fa al bronze final, s'hauran d'esperar futures excavacions al Molí d'Espígol per tal de confirmar o desmentir aquesta hipòtesi.

BIBLIOGRAFIA

- Bartlett, X., J.M. Puche i E. Sorribes: "El poblament ibèric a la vall del Llobregós", a *Congrés Internacional d'Història dels Pirineus*, p. 287-300, Cervera, 1988.
- Boleda i Cases, R.: *Carta arqueològica de les valls dels rius Corb, Ondara i Sió*, Lleida, 1976.
- Bosch Gimpera, P. i J. Colomines: "La necròpolis de Can Missert (Terrassa)", a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. IV, p. 582-586, Barcelona, 1920.
- Colomines Roca, J.: "Lo Toçal del Mor", a *La Signou*, núm. 37, Tàrraga, 1916.
- Colomines, J. i A. Duran Sampere: "Restes de poblats ibèrics al Pla d'Urgell", a *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, núm. 6, ps. 606-616, Barcelona, 1915-20.
- Gallart, J. i E. Junyent: *Un nou tall estratigràfic a la Pedrera, Vallfogona de Balaguer, Termens, La Noguera, Lleida*, Lleida, 1989.
- Garcés, I., Ll. Marí, J.M. Puche i E. Sorribes: "Un enterrament infantil al Tossal de les Tenalles de Sidamon", a *Llibre Homenatge al Pr. J. Tarradell*, en premsa, 1990.
- Garcés, I. i Ll. Marí: "Una cisterna pre-ibèrica al Tossal de les Tenalles (Sidamon)", a *Recerques de Terres de Ponent*, núm. 9, p. 7-17, Tàrraga, 1988.
- Garner, B.J.: *Modelos de geografía urbana y de localización de asentamientos*, Madrid, 1967.
- González, J.R. i D. Serra: "El tossal de Sta. Llúcia i la seva excavació", a *Recerques de Terres de Ponent*, núm. 13, p. en premsa, Agramunt, 1989.
- Guilaine, J.: *L'age du Bronze en Languedoc Occidental, Roussillon, Ariège*, *Memòries de la Societè Prehistorique Française*, 1972.
- Hodder, I. i C. Orton: *Análisis espacial en Arqueología*. Crítica/Arqueología, Ed. Crítica, Barcelona, 1990.
- Junyent, E.: "El primer corte estratigráfico realizado en Roques de Sant Formatge (Serós, Lleida) y algunas cuestiones en torno a la formación de la cultura ilergeta", a *N.A.H. Prehistoria*, núm. 2, Madrid, 1973.
- Kolb, J.H. i E. de S. Brunner: *A study of rural society*, a Houghton Mifflin, Ed. Boston, 1946.

- Maluquer de Motes, J.: "La necrópolis de Almenara en Agramunt", a *Pyrenae* núm. 9, p. 185-193, Barcelona, 1973.
- Maluquer de Motes, J.: "Almenara Agramunt", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, p. 271-272, Barcelona, 1982.
- Maluquer de Motes, J.: "Molí d'Espígol, Tornabous", a *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, p. 272-277, Barcelona, 1982b.
- Maluquer, J., A. Llorens, V. Baldellou, E. Junyent i M. Cura: "Colaboración de la Universidad de Barcelona en las excavaciones del poblado ibérico de Molí d'Espígol, en Tornabous", a *Pyrenae*, núm. 7, p. 19-47, Barcelona, 1971.
- Maya, J.L., L. Diez Coronel i A. Pujol: "La necrópolis tumular de incineración de Pedrós, Serós (Lérida)", a *Congreso Nacional de Arqueología*, núm. 13, p. 611-622, 1975.
- Maya, J.L., : "Las necrópolis tumulares ilderdenses", a *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, núm. 2, p. 83-96, Puigcerdà, 1978.
- Miret, M., J. Sanmartí i J. Santacana: "Distribución espacial de núcleos ibéricos: Un ejemplo en el litoral catalán", a *Arqueologia Espacial. Coloquio sobre distribución y relaciones entre asentamientos*, núm. 4, p. 173-186, Terol, 1984.
- Panyella, A. i J. Tomas Maigi: "Prospecciones arqueológicas en Sena (Huesca)", a *Ampurias*, núm. 7-8, p. 91-115, Barcelona, 1946.
- Pita Mercé, R.: "Datos Arqueológicos provinciales", a *Ilerda*, núm 15, p. 53-66, Lleida, 1951.
- Pita Mercé, R.: "La Carrerada, Tornabous", a *Noticario Arqueológico Hispánico*, núm 3-4, p. 292, Madrid, 1954-55.
- Puche, J.M.: *Evolució i relacions macroespacials dels poblaments: una aproximació a l'Edat del Bronze de l'Urgell*, tesi de llicenciatura inèdita, Lleida, 1991.
- Puche, J.M. i E. Sorribes: "Els materials arqueològics del museu municipal d'Agramunt. Aproximació a la Prehistòria i Història Antiga de la Ribera de Sió", a *Sió*, núm. 294, Agramunt, 1988.
- Puche, J.M. i E. Sorribes: "El tossal del Barcelonès i la vil·la romana de la Jove. Un exemple de romanització a la vall del Llobregós", a *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, núm. 8, Puigcerdà, 1988b.
- Puche, J.M. i E. Sorribes: "Noves dades sobre el poblament prehistòric i antic a la Ribera de Sió", a *Trobada del Grup de Recerques de Terres de Ponent*, núm. 13, en premsa, Agramunt, 1989.
- Puche, J.M. i E. Sorribes: *Relacions macroespacials i interdependències entre comunitats. El cas de la Ribera de Sió. De l'Edat del Bronze al món Romà*, a beca-ajut de l'I.E.I., inèdit, 1991.
- Ripoll Perelló, E.: "Notas de Arqueología de Cataluña y Baleares", a *Ampurias*, núm. 14, p. 315-335, Barcelona, 1962.
- Rovira Port, J.: "La penetració durant el Bronze Final de les influències Nord-pirinenques cap a l'interior de Catalunya i el seu impacte", a *Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, núm. 2, p. 68-82, Puigcerdà, 1978.
- Ruiz Zapatero, G.: *Los Campos de Urnas del N.E. de la Península Ibérica*, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 1985.
- Saula Briançó, O.: "Notícies, articles i publicacions entorn al Castell del Mor de Tàrraga", a *Urtx*, núm. 1, p. 5-15, Tàrraga, 1989.
- Sorribes Freixes, E.: *Memòria-informe de les prospeccions realitzades a la Ribera de Sió*, inèdit, 1988.
- Sorribes Freixes, E.: *Memòria-informe de les prospeccions realitzades a la Ribera de Sió*, inèdit, 1989.
- Sorribes Freixes, E.: *Memòria-informe de les prospeccions realitzades a la Ribera de Sió*, inèdit, 1990.
- Vilaseca, S.: "El campo de Urnas de Les Obagues del Montsant y la evolución de la cultura de las urnas en el Sur de Cataluña", a *Archivo Español de Arqueología*, núm. 66, p. 28-45, Madrid, 1947.
- Vilaseca, S.: "Un sepulcro prehistórico en Rocallaura y otros hallazgos", a *Zephyrus*, núm. 4, p. 467-472, Salamanca, 1953.